

HOFFMANN ZSUZSANNA

Divus Iulius

Adalékok a Caesar mítoszhoz

Minden történelmi kor megteremti a maga értékrendjét, elvek és eszmények sajátos harmóniáját, következőképpen a maga hőseit is. Lényegében minden kornak megvolt a maga Caesarja, ez a jelenség egyben a jeles római karizmájáról is tanúskodik.

1. Caesar rendkívüli, minden eddigi mértéket messze felülmúló megtiszteltetések sorát a történetíró Appianos a római polgárháborúkról írott munkájában a következőképpen összegzi:¹ „Hogy kedvében járjanak, minden emberi mértéket meghaladó tiszteletben részesítették. Itália minden tribusában, minden provinciájában és minden Rómával szövetséges királyság területén áldozatokat, ünnepi játékokat rendeztek, s a szentélyekben és a köztereken egymást érték a fogadalmi felajánlások. Képmásait különböző feliratokkal ékesítették, egyes szobrainak fejére a haza megmentőjét illető babérkoszorút helyeztek – amilyenllyen egykor a megmentettek tisztelték meg életmentőjüket. A haza atyjának nevezték, élethossziglani dictatornak választották, consulnak pedig tíz évre. Kimondták, hogy személye szent és sérthetetlen, hogy elefántcsonttal és arannyal díszített trónszéken ülve irányítsa a közügyeket, mindenkor triumphatori öltözkében mutathasson be áldozatot, a város ünnepelje meg évenként azokat a napokat, amelyeken az ütközetek során győzött, őt évenként pedig papok és papnők tartsanak érte nyilvános könyörgést és minden, bármely tisztségre választott személy haladéktalanul tegyen esküt, hogy Caesar egyetlen határozatának sem fog ellene tenni. Születésnapjának tiszteletére a Quintilis hónapot eredeti neve helyett Iuliusnak nevezték el. Számos templom létesítését szavazták meg számára, mintha csak isten lenne, többek között egy közös templomot Caesar és Clementia (a Könyörületesség istennője) számára, amelyben egy szobor úgy ábrázolta őket, amint egymásnak kezét nyújtanak. Miközben tehát rettegtek zsarnoki uralmától, ugyanakkor könyörögtek is hozzá, legyen hozzájuk irgalmas.”²

Több mint kétezer esztendő távlatától nehéz egy ilyen karizmatikus személyiség portréját megrajzolni, képet adni arról, milyen is volt valójában, és mi lehet a magyarázata a személyét övező különleges mítosznak. Először is tekintsük át röviden, milyennek látták őt közvetlen kortársai, illetőleg hogyan vélekedtek rendkívüli személyiségéről a későbbi antik szerzők. A kérdés megválaszolásához rendelkezésünkre áll egy egzaktnak tekinthető forráscsoport, nevezetesen a *Corpus Caesarianum*,³ amelyben magának Caesarnak az írásait is olvashatjuk. A *Corpus*ban található munkák szerzősége vitatott ugyan, de közülük kettőt, a gall háborúról (kivéve a 8. könyvet) és a polgárháborúról szóló kommentárt bizonyosan Caesar írta. Beszámolójában tárgyilagosnak igyekezett mutatkozni, és elhallgatott rá nézve kedvezőtlen fordulatokat (főként a polgárháború vonatkozásában), de egészében az a Cae-

¹ Appianos: Római polgárháborúk. Fordította: Hahn István. Budapest, 1967. II, 106. (a továbbiakban: Appianos)

² A különleges megtiszteltetésekhez lásd még: Titus Livius: A római nép története a város alapításától. Kivonatok 116.; és Cassius Dio 42,20.; 44,4.

³ Bővebben lásd: Kroymann, J.: Caesar und das Corpus Caesarianum in der neuer Forschung: Gesamtbibliografie 1945–1970. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (a továbbiakban: ANRW), Berlin, 1973. I. 3. 457–487.; vö. még: Raditsa, L: Julius Caesar and his Writings. ANRW I. 3. 417–456.

sar-portré, amely ezekből az írásokból kibontakozik, nagy vonalakban megegyezik más források információival. Caesart határozottnak, magabiztosnak, rendkívül ambiciózusnak mutatja be, aki kitűnik dinamizmusával, bátor kockázatvállalásával, katonái rajonganak érte, mindig és minden helyzetben feltalálja magát.

Egyik kortárs informátor Caesarrel kapcsolatban a híres szónok és államférfi, Cicero.⁴ Szinte elképzelhetetlen olyan Caesarról szóló munka, amely ne említene Cicerót és fordítva. A neves rétor és politikus, elkötelezett híve a köztársaságnak, Caesart azonban nem kedvelte. Nyilatkozataiban óvatos, másként értékeli a nyilvánosságnak szánt szónoki, illetve senatusi beszédeiben, és ismét más a hangvétel Cicero leveleiben. Cicero a véleményét az aktuális politikai történesek függvényében gyakran változtatja, másként beszél Caesarról a triumviratus létrejötte előtt, illetve utána, dictatori kinevezése előtt és után, valamint 44 március idusa után. Caesar ellenben nagyon is türelmes és megértő Ciceróval szemben, próbálta ugyan megnyerni őt, de sikertelenül, ennek ellenére toleráns maradt irányában, tisztelte még akkor is, amikor az nyíltan Pompeius mellé állt. A neves szónok politikai ingadozását valamennyire indokolja a politikai cselszövésekkel teli, zűrzavaros kor, hosszú ügyvédi gyakorlata (ennek során megtanulta, hogy mást mondjon, mint amit gondolt!), illetőleg a meglehetősen rossz gyakorlati politikai érzéke. Sokszor exponálta magát értelmetlenül, egy ilyen lépése pecsételte meg tragikus végű életét is, amikor tizennégy támadó hangvételű beszédet intézett Antonius ellen (Philippikák). Caesar bölcs megértését igazolja az az epizód is, amikor Cicero a polgárháború utolsó hadjárata idején (Kr. e. 45.) közzétette Caesar esküdt ellenségét, az ifjabb Catót dicsőítő írását, a dictator nemcsak válaszott rá egy *Anticato* című írással, hanem még ironikusan mentegette is magát kérve, hogy ne hasonlítsák össze a hadvezér egyszerű beszédét a jeles rétor veretes oratóriumával.⁵

A másik kortárs forrás a történetíró Sallustius Crispus. Munkái közül a Catilina összeesküvés története, illetve kettő, Caesarhoz írott levél érdekes szempontunkból. A történetíró sokat köszönhet Caesarnak, viszont ellenséges Cicero iránt,⁶ ami kitetszik jellemzéseiből is. A két levél szerzősége vitatott⁷ – bár perdöntő bizonyítékot senki sem tudott felhozni Sallustius szerzősége ellen –, egyik még a polgárháború előtt Kr. e. 50-ben, a másik Kr. e. 46-ban íródott. A levelekben a történetíró tanácsokkal szolgál Caesar számára az állam rendjének helyreállítására, valamint a kormányzás módjára vonatkozóan. Az első levél arra vall, hogy erre alkalmasnak tartja őt, a másodikban már felsejlenek kételyei is. A Kr. e. 63-ban leleplezett Catilina-féle⁸ összeesküvésről szóló történeti művében Catóval állítja szembe Caesart, remek jellemzést ad a két eltérő személyiségről, akik mindketten kiváló polgárok, és birtokában vannak a sikerhez szükséges erénynek. Az aktív, becsvágyó politikus áll szemben az erkölcsi hőssel (Caesar – Cato), Sallustius egyébként egyikükre sem „szavaz” már, szempontunkból azonban Caesar jellemzése a fontos. Mennyire hiteles és tárgyilagos a történetíró véleménye? Sallustius az aktív politizálástól már visszavonult, amikor ezt írta, Caesart még mindig kiváló erényű férfiúnak tartja, de már nem az eszmé-

⁴ Kettőjük kapcsolatához lásd: Gelzer, M.: Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.; Dahmann, H.: Cicero, Caesar und der Untergang der libera respublica. Gymnasium, 75. 1968. 337–355.; Willrich, H.: Cicero und Caesar zwischen Senats Herrschaft und Gottkönigtum. Göttingen, 1944.

⁵ Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Fordította: Máthé Elek. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Plutarchos): Iulius Caesar 3., Cicero 39.

⁶ Cicero és Sallustius kapcsolatához számos információt ad az a két *invektiva*, amelyeket egymás ellen írtak: Antik Tanulmányok, 41. 1997. 243–250. Fordította Hoffmann Zsuzsanna.

⁷ Lásd: Maróti Egon: A 2. Sallustius levél és Cicero. Antik Tanulmányok, 5. 1958. 45–47., szintén a hitelességhez lásd még: Sallustius Crispus összes művei. Fordította. Kurcz Ágnes. Budapest, 1978. 173. (utószó).

⁸ Az összeesküvés kapcsán Caesar igen nagyhatású beszédet mondott a senatusban, Cato, a kérelmetlen ellenfél csak ingyen gabona osztással tudta lecsillapítani a tömeget, lásd: Plutarchos: Caesar 7.

nyi államférfit látja benne, de nem is ellenséges iránta. Látásmódja tárgyilagosabb, letisztultabb, mint korábban, de ez nem a 60-as évek Caesar portréja,⁹ hanem egy általános kép a politikusról.

Hála Caesar rendkívül szuggesztív, karizmatikus egyéniségének, igen eleven és színes Caesar-kép maradt ránk az antik híradásokból. Nem könnyű azonban meglátni a valódit a történetírói ékítményekkel díszített, némiképpen „mitizált” Caesar-portré mögött. Számos apró epizód, róla szóló történet, híres mondás, soha végre nem hajtott tettek sora színesíti a palettát. Nagyon sokat köszönhetünk a róla szóló gazdag információs anyag tekintetében az antik történelmi életrajz műfaj képviselőinek. „Nem történelmi művet írok – vallja Plutarchos –, hanem életrajzokat, s az erény vagy a bűn nem a legkiválóbb tettekben nyilvánul meg, hanem egy-egy jelentéktelen dolog, tréfás megjegyzés gyakran jobban megvilágítja a valódi jellemet, mint a legnagyobb csaták, hadseregek vagy ostromok.”¹⁰ Plutarchos Nagy Sándorral hasonlítja össze Caesart, ugyanis szerinte nem maradt el a „legnagyobb és legszólásosabb hadvezérek és katonai személyiségek egyike mögött sem”, rendelkezett az ékesszólás természetes ajándékával, azonban többre becsülte a hatalomnak és a fegyvernek köszönhető elsőséget. Kiemeli továbbá a katonák különös ragaszkodását hadvezérükhöz, amit ő bőkezű juttatásokkal, okos bánásmóddal, személyes bátorságával és bajtársiasságával ért el.¹¹ Rendkívüli ambíció és dicsőiségvágy fűti, távlati tervei azonban nem a reformokat, az államrend stabilizálását célozzák, hanem újabb hódításokat (parthusok, dákok). Plutarchos is elsősorban hadvezért lát benne, lényegében ő tekinthető a kanonizálódott hadvezéri portré megteremtőjének.¹² Életrajzírója azonban nem hallgatja el azt a felismerését sem, hogy hőse szinte kora ifjúságától kezdve törekedett a hatalom megszerzésére.¹³ A másik biográfus Suetonius,¹⁴ egészen más műfajt és stílust képvisel, de Caesarról hadvezérként lényegében ugyanazokat vallja, mint Plutarchos, államférfiként azonban zömmel negatívumokat sorakoztat fel, vagyis mértéktelen becsvágyát és hatalomvágyát, gőgösségét (főként élete végén), illetve a királyi hatalomra való törekvését. Suetonius Octavianusszal állítja szembe, ebből kitűnik, hogy nála a kimagasló személyiség és végzetes politikus ellenében a békés szervező, az ügyes diplomata viszi el a pálmát.

Az antik szerzők sorában említést érdemel még két görög történetíró, Appianos és Cassius Dio. Appianos is Nagy Sándorral hasonlítja össze: „Caesar minden tekintetben szerencsés, isteni férfiú volt, nagy tetteket vitt véghez és méltán hasonlítható Alexandroshoz.” Az összehasonlítást a következőképpen summázza: „mindketten mindenkinél becsvágyóbbak voltak, igen harciasak, szándékuk végrehajtásában rendkívül gyorsak, a veszélyekkel soha nem törődtek, önmagukat egyáltalán nem kímélték, és nem annyira a haditudományban, mint inkább a merészségben és szerencséjükben bíztak”.¹⁵ Appianos külön hangsúlyozza mindkét zseniális hadvezér esetében a megbocsátás, a könyörületesség érényét, s hogy mindketten határozottan törekedtek tudományos ismeretek szerzésére, Ale-

⁹ Hangsúlyozza benne Caesar híres *clementia*ját, amire a 60-as években nem is volt módja, a polgárháború alatt és után viszont annál inkább.

¹⁰ Plutarchos: Alexandros 1.

¹¹ Plutarchos: Iulius Caesar 15–17. A dictator azt is pontosan tudta, hogy a háborút semmi más nem igazolja, csakis a győzelem. Aki győz, annak nem kell magyarázkodnia. Nem véletlenül fogadta csalódottan a római nép, hogy Octavianus nem vállalta fel a Caesar által tervezett parthus háborút.

¹² Utcenko, Sz. L.: Julius Caesar. Fordította Gódey Endre. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Utcenko) 30.

¹³ Plutarchos: Iulius Caesar 1, 3, 4, 11, 28, 60, ebben véleménye Ciceroéval találkozik, aki elsőként ismerte fel Caesar tetteiben a határozott célt.

¹⁴ Suetonius: Caesarok élete: Az isteni Iulius. Fordította: Kiss Ferencné. Budapest, 1968. (a továbbiakban: Suetonius)

¹⁵ Appianos: 2,149.

xandros Indiában, Caesar pedig Egyiptomban, az előjelekhez és jóslatokhoz mindegyikük ironikus viszonyult, ugyanakkor mindkettőjükön beteljesült a megjósolt végzet.¹⁶

Cassius Dio az Antoninusok korabeli senatusi arisztokrácia képviselője, *Római történelem* című munkájához számos forrásból merít, fontos érdeme, hogy olyan részleteket és eseményeket közöl, amelyeket más, fennmaradt szerzők nem. Konklúzióként megállapítható, hogy saját korának megítélése szerint Caesar olyan kiemelkedő személyiség, mint Marius, Sulla¹⁷ vagy Pompeius, és mindenekelőtt hadvezér. Főként ezeket a személyiségjegyeket hangsúlyozzák a kortársak, és ebben látják történelmi szerepét is. Caesar a kortársak és a közvetlen utódok szemében nem volt államférfi és igazi újító, bár az államrend átalakítását vitán felül ő alapozta meg, a reformer szerepét Augustus kapta.

Hogyan viszonyultak a nagy rómaihoz a későbbi századok? A reneszánsz kornak, amely az antikvitás és a *humanitas* eszménye szenvedélyesen vonzott, nem volt kedvelt hőse Iulius Caesar.¹⁸ A 18. és a 19. század, a „második reneszánsz” korában megnőtt az érdeklődés iránta. A kor eszménye a cselekvő politikus, a katonai vezér, Napóleont különösen érdekelte a jeles antik hadvezér pályafutása.¹⁹ Az első európai történész W. Drumann,²⁰ aki Caesar pályafutásáról panegyrikus hangvételű értékelést adott, kiemelve államférfiúi és politikusi vonásait. A Caesar mítosz európai megteremtője kétségkívül Th. Mommsen,²¹ a *Római történet* című, igen nagyhatású munkájával. Szerinte Caesar rendkívüli hatású, hatalmas génius, kiváló szónok, hadvezér, író, de elsősorban államférfi (Staatsmann). Ezen kiváló jellemzőinek sajátos együttese tette lehetővé számára mindazon tettek véghezvitelét, amire más nem volt képes. Mommsen tömör értékelése szerint a királyi hatalom visszaállítására törekedett, de a demokrácia eszméinek tiszteletben tartásával, Gallia meghódításával és romanizálásával egyben a modern európai civilizáció megteremtője is lett. Lényegében a két említett szerző felfogását utasítja el terjedelmes, de dilettánsnak ítélt munkájában Ferrero.²² Az orosz történészek közül R. J. Vipper²³ foglalkozott egy (a maga idejében) alapos munkájában Caesar pályafutásával, nézetét Ed. Meyer vitte tovább.²⁴ Syme²⁵ megítélése szerint Caesar realista és opportunist volt, ugyanakkor nagyon is konzervatív, és egyáltalán nem biztos, hogy célja a hellenisztikus monarchia megteremtése volt. Kiemelkedő a 20. század közepén N. A. Maskin munkája,²⁶ amelyben arra felhívja a figyelmet, hogy a szinte áttekinthetetlenül gazdag Caesar irodalom éppen Caesar társadalompolitikáját hagyja figyelmen kívül. Maskin alapvető munkájában nagy figyelmet szentel a caesarizmus fogalmának megvilágítására. Mit is jelent ez a fogalom? Különféle értelmezések születtek, de a lényege nem egyértelmű. Utcenko – helyesen – a fogalom tagadása mellett foglal állást. Véleményét a következő módon összegzi: „Kétségbe vonjuk magának a »caesarizmus« fogalmának a jogosultságát. Sőt hajlandók vagyunk úgy

¹⁶ Appianos: 2, 152–154.

¹⁷ Sulla, amikor tanácsadói lebeszéltek az ifjú Caesar megöléséről, így válaszolt: „ha eszük volna, tudhatnák, hogy ebben a gyermekben nem egy, de több Marius rejtőzik”. Plutarchos: Caesar 1.

¹⁸ Dante Vergiliust választotta vezetőnek, Petrarca a nagy szónok, Cicero előtt tiszteltget.

¹⁹ Unokaöccse írt is egy háromkötetes munkát róla, Napoleon III.: Histoire de Jules César. I–III. Paris, 1865–1866.

²⁰ Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. Első kiadás, 1834–1844.

²¹ Römische Geschichte. Berlin, 1941. 476–582.

²² Ferrero, G.: Grandezza e decadenza di Rom. Róma, 1904.

²³ Ocserki isztorii Rimszkoj imperii. Moszkva, 1908.

²⁴ Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius. Berlin, 1922.

²⁵ Roman Revolution. Oxford, 1939.

²⁶ Augustus principatus. Kialakulása és társadalmi lényege. Moszkva–Leningrád, 1949. Magyarul: Budapest, 1953. Fordította: Borzsák István.

vélni, hogy ez a lényegében keveset kifejező fogalom csupán a bonapartizmus szinonimájául, illetve »pszeudonimájául« szolgál, minthogy valószínűleg a napóleoni háborúk és a napóleoni birodalom korszakában keletkezett.²⁷ Az újabb kutatások egyre nehezebben követhetők, illetve kevés új szempontot vetnek fel. A legújabb irodalomból kiemelendő M. Gelzer²⁸ munkája, továbbá Baldson,²⁹ Ch. Meier³⁰ és H. Jehne kötete. Caesar megítélése természetesen változó, sokszínű, az érdeklődés azonban megmaradt iránta, a jelenkort főként a politikus és államférfi érdekli.

2. Caesar értékelésének rövid áttekintése után érdemes ezt a rendkívüli személyiséget közelebbről, személyes kvalitásait tekintve is megvizsgálni. Milyen is volt valójában? Külsőjét illetően Suetonius jellemzését idézzük: „Úgy mondják magas termetű, fehér bőrű, izmos, teltarcú, élénk fekete szemű, virulóan egészséges ember volt; csak élete utolsó éveiben ájult el gyakran, és szenvedett nyugtalanító álmoktól.”³¹ Teste ápolt, szinte túlzóan aprólékos gonddal, nemcsak gondosan nyíratkozott és borotválkozott – Suetonius szerint – hanem szőrtelenítette is magát. Hiúságát bántotta a kopaszodás, ezért haját előre fésülte, illetve szívesen viselt babérkoszorút. Azt a kitüntetést, amelyik ezt engedélyezte számára, különösen szívesen fogadta a senatustól és a néptől. Különleges választékkal öltözködött, tudjuk meg továbbá életrajzíróitól (Plutarchos, Suetonius), a senatoroknak kijáró széles bíborsávós, rojtos ujjú tógában járt, és azt mindig a sáv fölött kötötte meg nagyon lazán. Talán ezért is terjedt el Rómában az a Sullának tulajdonított mondás: „óvakodjanak az övét hanyagul viselő ifjútól”.³² Eleinte Róma város Subura negyedében lakott egy szerény házban, majd főpapi tisztsége elnyerése után a Via Sacrára költözött egy középületbe. Nagyon kedvelte a fényűző berendezést, kitűnő ízlése volt, szerette a festményeket, szobrokat, és különösen vonzódtak a drágakövek. Evés-ivásban mértékletes és szerény. M. Cato mondása szerint: „Egyedül Caesar fogott hozzá józanul a köztársaság megdöntéséhez.”³³ Ékesszólásban és katonai tudásban a legkiválóbbak szintjén állt. Cicero Brutusnak ajánlott, szónoklásról szóló írásában, ahol felsorolja a szónokokat, azt mondja, nem ismer senkit, aki Caesart felülmúlja, aki választékosan, ragyogóan beszél, sőt előadásmódja nagyszerű és nemes. Cornelius Neposnak ezt írja Caesarról: „Nos hát?! Találsz-e akár egyet is a szónokok között – pedig ők egyébbel sem foglalkoztak –, akit Caesarnál többre tartanál? Ki múlja őt felül világosan fogalmazott, magvas gondolatokban? Kinek van nála ékeesebb vagy csiszoltabb kifejezőmódja?”³⁴ Megnyerő modorú, nagyon is közvetlen, művelt és szellemes, mindenkivel megtalálta a megfelelő hangot. Közéleti befolyását, a néptömegre gyakorolt rendkívüli hatását ellenfelei nem vették észre (vagy alábecsülték), kivéve Sullát és Cicerót, akik többször figyelmeztettek erre. Bőkezűen költekezett, különösen kiemelkedett ebben aedilisi tisztsége idején, amikor is minden elődjét messze felülmúlta. Plutarchos szerint: „Sokan azt hitték, nagy áron vásárol meg pillanatig tartó hírnevet, a valóságban azonban semmitmondó összegekért szerezte meg a világ legmagasabb helyét.” Ugyancsak Plutarchos meglátása az, hogy: „Nagyságát hadjáratainak köszönhetette, és bár képességei alkalmassá tették volna rá, mégsem vált soha a legnagyobb politikai szónokká.”³⁵ A néptömegeket elkápráztatta rendkívül bátor kiállásával, merész újításaival, azok szinte bálványoz-

²⁷ Utcenko 407.

²⁸ Iulius Caesar. München, 1940. Cicero und Caesar. Wiesbaden, 1968.

²⁹ Baldson, J. P. V. D.: Iulius Caesar and Rome. London, 1967.

³⁰ Caesar. München, 1986. Jehne, H.: Der Staat des Diktators Caesar. Köln, 1987.

³¹ Suetonius: Caesar 45. Plutarchos (Caesar 17) némiképpen ellentmond Suetoniusnak, szerinte törekény testalkatú volt Caesar, de edzéssel fokozta teherbírását.

³² Suetonius: Caesar 45.

³³ Suetonius: Caesar 53.

³⁴ Suetonius: Caesar 55.

³⁵ Plutarchos: Caesar 5; 3.

ták, a senatust pedig nagyhatású szónoki beszédeivel nyerte meg. Aligha tekinthető véletlennek, hogy ellenfelei nem találtak más módszert „legyőzésére”, mint a március idusán történt alattomos merényletet. Márai Sándor idevágó gondolata a *Rómában valami történt* című történelmi regényéből a következőképpen hangzik: „A hatalom olyasmi, amit nem lehet megtanulni. ... Amíg a személyes tulajdonság, a hatalom kisugárzik egy emberből, tehetetlenek ellenfelei.”³⁶

3. Talán az eddig elmondottak sejtetni engedik, milyen rendkívüli egyéniség lehetett a zseniális hadvezér, politikus Caesar, aki irodalmi munkássággal is dicsekedhetett.³⁷ A továbbiakban egy másik, a Caesar mítosz szempontjából szintén fontos területet vesszünk vizsgálat alá, nevezetesen a kultuszhoz, illetve az istenekhez való viszonyát.³⁸ Caesar nem ellenezte, sőt tudatosan elő is segítette hatalmának vallásos jellegű megalapozását. Hadvezéri érdemei mellett öntudatosan hivatkozott származására. Nagynénje, Iulia (Marius felesége) temetésén mondott beszédében a következőket hangsúlyozta: „Iulia néném nemzetsége anyai ágon királyoktól származik, apai ágon a hatalmas istenekkel rokon. A Marcus Rexek ugyanis Ancus Marciustól származnak, anyám is ezt a nevet viselte; a Iuliusok pedig Venustól, s a mi családunk ezek nemzetségéből való.”³⁹ Ahogyan vitatott Caesarnak a királyi címre való törekvése, hasonló módon kétséges az istensége is, ennek kapcsán továbbá az sem egyértelmű, hogy istenné avatása még életében megtörtént-e, avagy csak halála után. A kultusszal közvetlenebb kapcsolatba először papi tisztségei révén került.⁴⁰ A pontifexek *collegiuma* az egyik legősibb, legrangosabb papi testület az ókori Rómában. Ők a senatus és a magistratusok legfőbb tanácsadói minden állami kultusszal kapcsolatos kérdésben. A *pontifex maximus* a jogi hierarchiában a legfelsőbb helyen áll, azaz vallási ügyekben a többi pap felett egyfajta igazságszolgáltatást is gyakorolt.

A kutatás újabban sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, elsősorban azt vizsgálva, hogy maga Caesar hogyan viszonyult ehhez a problémához, pontosabban törekedett-e még életében az isteni cím elnyerésére, avagy reális politikai érzékének köszönhetően tiszteletben tartotta a tradíciókat.⁴¹ H. Gesche⁴² beható vizsgálódást folytatott ebben a témakörben, következtetései alaposnak és megfontoltnak tűnnek. A szerző mindenekeelőtt bizonyos fogalmi definíciók pontosítására figyelmeztet, jelesül az istenné válást (Vergottung) szükségese világosan megkülönböztetni az istenítés (Vergöttlichung) fogalmától.⁴³ Az istenítés azt

³⁶ Márai Sándor: Történelmi regények. Budapest, 2002. I. kötet, 53.

³⁷ A már fentebb idézett Caesar *Corpus* írásain kívül, megemlítendő a *De analogia* című munkája, az *Iter* című költeménye, ifjú korában is próbálkozott színpadi darabokkal (Hercules dicsérete, Oedipus király), tudunk egy *Dicta collectanea* (Összegyűjtött mondások) című munkájáról, azonkívül ő „vezette be” a távollévőkkel levélben való érintkezés gyakorlatát is (Cicero mellett), ezekben a levelekben egy speciális „titkos” írást használt. Kommentárjaihoz a senatusnak írásban küldött jelentései szolgáltak alapul.

³⁸ A kérdéssel három alapvető munka foglalkozik újabban, Dobesch, G.: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel*. Wien, 1966.; Gesche, H.: *Die Vergottung Caesars*. Frankfurter Althistorische Studien, Kallmünz, 1968. (a továbbiakban: Gesche); Weinstock, St.: *Divus Julius*. Oxford, 1971. (a továbbiakban: Weinstock)

³⁹ Suetonius: Caesar 6., Plutarchos: Caesar 5. Az ókori Rómában közismert az állami és a vallási vezetés összefonódása.

⁴⁰ Kr. e. 87/86.: *flamen Dialis*, 74/73-tól tagja a *pontifexi* testületnek, 63-tól *pontifex maximus*, 47-től pedig az *augurok collegiumának* is tagja lesz.

⁴¹ A problémakör összefügg a királyi hatalom, illetve a diadém elnyerésével is.

⁴² Lásd fentebb a 38. jegyzetet.

⁴³ A kérdéses fogalmak tisztázásához lásd még: Gesche 7. skk.; továbbá Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995. (a továbbiakban: Köves-Zulauf) 169. skk. Köves-Zulauf részletesen vizsgálja az ember és isten közötti határ elmosódásának különböző fokozatait is.

jelenti, hogy az érintett személy, különböző olyan megtiszteltetésekben részesül, amelyek az isteneket illetik meg, de szakrális-jogi értelemben nem tekinthető istennek. Ezzel szemben az istenné válás esetében az adott személy hivatalos-állami kezdeményezésre bekerül a Pantheonba, vagyis a hivatalosan elismert, állami istenek sorába. Ez utóbbi szakrális eljárásnak azonban elengedhetetlen feltételei vannak, nevezetesen rendelkeznie kell kultikus névvel, kultushellyel, valamint a kultuszát hivatalosan irányító, azért felelős pappal. Az ókori Rómában, tekintettel a konzervatív államrendszerre, valamint a vallás formális (rítusok által meghatározott) jellegére, nagyon is komolyan vették ezt. Caesar esetében azonban ezen feltételek megléte nem igazolható meggyőzően. A források utalnak ugyan egy bizonyos *decretumra*,⁴⁴ amely lehetővé tette Caesar számára, hogy életében istenné válhasson, tekintettel a feltételek meglétére. Suetonius ezzel kapcsolatban a következőt írja: „... azt is eltűrte, hogy minden emberi méltóságnál magasabb kitüntetések szavazzanak meg neki: ... templomokat, oltárokat, szobrot az istenek szobrai között, helyet az istenek tiszteletére terített asztalnál, főpapot a maga tiszteletére, saját Luperkus papi testületet”.⁴⁵ A felsoroltak ellenére haláláig nem tudunk kultusznévről és kultushelyről, arról van forrásadat, hogy M. Antonius megbízták a Caesar kultuszáért felelős papi teendőkkal, de ő valójában a *dictator* életében nem gyakorolta ezt a megbízatását, vagyis inaugurálása nem történt meg. Az természetesen nem zárható ki, hogy ezeket a megtiszteltetéseket valóban megszavazták, de – a források alapján – gyakorlati alkalmazásukra csak a halála után került sor az apotheózis⁴⁶ kapcsán. A halál utáni istenné avatásra akadnak példák a római történelemben is, például az első király, Romulus esetében, ami egyben azt is bizonyítja, hogy Caesarnak még életében, értelmetlen lett volna a hagyományok megsértésével apellálni a királyi címre és a diadémmra.⁴⁷ Appianos közlése szerint a *dictator* határozottan tiltakozott a királyként való megszólítás ellen, és megbüntette azokat a néptribunusokat, akik a monarchikus törekvések gyanúját keltették vele kapcsolatban.⁴⁸

Kr. e. 44. február 15-én azonban ismét olyan esemény történt, ami fokozta a gyanút Caesar monarchikus törekvéseit illetően.⁴⁹ M. Antonius, a *Luperci Iuliani* vezetője a *Lupercalia* ünnepen diadémot akart Caesar fejére tenni, ezt kétszer is megkísérelte, amit a *dictator* elhárított, tiltakozását a tömeg tapsviharral helyeselte. Tekintettel a jelenlévők reakciójára, Caesar a diadémot a capitoliumi Iuppiter szentélybe vitette.⁵⁰ Caesar 44-ben köztudottan egy parthus hadjáratra készült, ennek kapcsán elterjedt Rómában egy olyan Sibylla jóslat, miszerint keleten csakis egy király győzedelmeskedhet.⁵¹

Források alapján nem igazolható meggyőzően az a vád, hogy Caesar királyi hatalom megszerzésére törekedett volna. Monarchikus jellegű törekvései⁵² mögött azonban az a vi-

⁴⁴ Gesche 38.; Cassius Dio 44,64.; Cicero: Philippikák, 2,43. Magyarul: Budapest, 1990. Fordította Maróti Egon. Suetonius: Caesar 76.

⁴⁵ Suetonius: Caesar 76.

⁴⁶ Bővebben lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁷ A királyi cím, diadém kérdéséhez, illetve párhuzamos esetek vizsgálatához lásd: Gesche 48, 92.

⁴⁸ Lásd: Appianos 2,108; Cassius Dio 44,10.; 46,49.; Plutarchos: Caesar 60–61.; Plutarchos: Antonius 12.; Suetonius: Caesar 79.; Velleius Paterculus: Róma története. 2,68. Fordította: Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1995. Nikolaos Damaskénos: Augustus életrajza 20.

⁴⁹ A jelzett eseményt, valamint annak körülményeit részletesen tárgyalja idevágó munkájában Welwei, K. W.: Das Angebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem. Historia, 16. 1967. 44–69.

⁵⁰ Plutarchos: Caesar 61.; Antonius 12.; Appianos 2,109.; Suetonius 79.; Cassius Dio 44,11.; Nikolaos Damaskénos 21.

⁵¹ Lásd: Suetonius: Caesar 79.; Appianos 2,110.; Plutarchos: Caesar 60.; Cassius Dio 44,15.

⁵² Caesar és a monarchia kérdéséhez lásd: Burkert, W.: Caesar und Romulus-Quirinus. Historia, 11. 1962. 356–376.; Kraft, K.: Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des

lágos felismerés áll, hogy ez az egyetlen gyakorlati kivezető út a köztársaság egyre mélyülő válságából, továbbá észrevette azt is, hogy ehhez egy szervezett erő áll rendelkezésére, ez pedig a hadsereg.⁵³ Korábban már Marius és Sulla is próbálkozott hasonló megoldással, de a leghatározottabb kísérletet erre Caesar vitte véghez. A *respublica* elszánt védelmezői igyekeztek Caesar törekvéseit negatív megvilágításba állítani, viszont maga Caesar, illetve barátai a propaganda eszközeivel némiképpen leplezik a valódi célt. A kutatások mai állása szerint Caesarnak nem voltak eleve monarchikus céljai, a polgárháborúba lényegében ellenfelei miatt sodródott bele, de maga kitartóan követelte a tárgyalásokat, illetve a békés rendezést. Miután ellenfeleit legyőzte, lényegében kísérletet sem tett örökletes monarchia létrehozására, sőt a hadseregről is lemondott. Túlzó az az állítás, miszerint lerakta egy nagyszabású, örökletes monarchia alapjait, építve a hellenisztikus mintákra, a katonai vezérről, a megváltó, felszabadító személyiségről szóló tanításokra. Havas László sommás véleménye reális konklúciónak tűnik: „A valóság feltehetően az, hogy a politikus a maga irányvonalát a tradicionális római jelszavakra: a *dignitas*-ra és a popularisok által megkövetelt népszerűsítésre, valamint a *misericordia*-ra (könyörületesség), a *liberalitas*-ra (nyájasság), s főképp a *clementia*-ra igyekezett alapozni, élve azzal az epikureista gondolattal is, hogy az anarchia után a zavartalan jólétet általában egy kiemelkedő személy szavatolja.”⁵⁴

A hatalomnak vallásos jellegű megalapozása és alátámasztása ismert keleti szokás. Nem tagadható egyértelműen, hogy ez nem hatott Caesarra.⁵⁵ Az uralkodó szorosabb kapcsolata a kultusszal, illetve az istenekkel főként a hellenizmus korában lett erősebb. Ennek magyarázata az, hogy a kiszolgáltatottság és a tehetetlenség érzése fokozta a természetfeletti segítség utáni vágyakozást, az ember egy közvetlenebb, megfoghatóbb támaszt, vigaszt várt. Ebből az elvárásból fakadt az a képzet, hogy a sikeres, nagy emberekben valamiféle emberfeletti, isteni erő lakozik.⁵⁶ Ezek a képzetek főleg a polisz hanyatlása idején, az embernek a társadalomtól való elidegenedése időszakában erősödtek fel. A néptömegek és a vezetőik között elhalványult a reális viszony. A hősök, hadvezérek szobrokat, áldozatokat, dicsőítő feliratokat kaptak, magasztalásukra himnuszok születtek. II. Philipposz például a lánya esküvőjén körbehordoztatta saját szobrát a tizenkét olymposzi istené között. Ezekhez a különleges személyiségekhez nem illik, hogy halandóktól származzanak. Így léphetett fel Alexandros is az isteni származás igényével, illetve azonosította magát különböző hősszokkal. Kr. e. 324-ben, a 114. olympiai játékok alkalmából kihirdette, hogy valamennyi görög város köteles törvénybe foglalni az ő isteni származását, és megszervezni a hozzá kapcsolódó szertartásokat. Athén és Spárta nem igazán szimpatizált a gondolattal, ráadásul az isteni hős sz. a következő évben (323) meghalt. Ez azonban nem szabott gátat a további hasonló kezdeményezéseknek, például Démétriosz Poliorkétész is ezt tette, akinek

Tyrannen. Darmstadt, 1968.; továbbá fontos idevágó szempontokat vet fel Welwei idézett munkája is.

⁵³ Cassius Dio (42,49) Caesarnak tulajdonítja a következő mondást: „Két dolog szilárdítja, védi és növeli a hatalmat: a hadsereg és a pénz, e kettő elképzelhetetlen egymás nélkül.”

⁵⁴ Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. 30. (In: Agatha IV. Szerkesztette: Havas László. Debrecen, 1998.)

⁵⁵ Egyiptomi, illetve szíriai tartózkodása után érzékelhető a hatás, Egyiptom helytartóságát 63-ban sikertelenül próbálta elnyerni, az említett keleti szokáshoz érdekes tanulmányozni Augustus egyiptomi kultuszát, illetve az első ottani helytartó, Cornelius Gallus esetét.

⁵⁶ Párhuzamot jelentenek ehhez a mítoszok hőroszairól szóló különös történetek, ezek isteni erejéről, amely haláluk után mutatkozik meg. Vö. Dionysos-orgiák, ahol a hívek mintegy megistenülnek, Bacchosszá válnak. Királyok, hadvezérek, filozófusok is, így például Platón halála után a tanítványai hőroszként tisztelték, és istenhez hasonló történeteket és költeményeket alkottak róla.

kultuszáról himnusz is tanúskodik.⁵⁷ Kezdetben a királyok istenítése ösztönös jelenség, „alulról” jön, a válság és a létbizonytalanság miatt konkrét „istenekbe” akarnak kapaszkodni, de végül a királyok kultuszához fűződő jámbor hit keserű kiábránduláshoz vezet. Vallástörténeti jelentősége azonban mégis nagyon fontos és maradandó, mivel hozzájárult a hagyományos istenek tiszteletének rombolásához, csökkentette a távolságot és különbséget az emberek és természetfeletti lények között. Azzal a képzzettel, hogy az ember elfeledkezve halandó létének korlátairól, istennek képzelje magát, előkészítette a talajt az „istenemberek”, valamint a hellenisztikus uralkodók helyébe lépő római császárok *consecratio*ja (halál utáni istenné válás) számára.⁵⁸ Ezek a nézetek a korabeli Rómában is ismertek voltak, hatásukat fokozták a különböző csodás jelek, jóslatok, messiás-képzetek is.

Élő rómaiak istenként való tisztelete Görögországban kezdődött. Ezt a gyakorlatot a „hivatalnokkultusz” megnevezéssel illeti a kutatás, amellyel főként a hellenisztikus városokban honos uralkodókultuszt vitték át a római magistratusokra.⁵⁹ Ez a gyakorlat a senatus tiltakozása ellenére terjedt, ebben a sorozatban jelent áttörést Caesar. Ő egyszerre léphetett fel a hellenisztikus istenkirályok és az isteni védelmet élvező, „szerencsés” római hadvezérek örököseként. Katonai győzelmeit felhasználta hatalma vallásos jellegének megerősítésére is. Pharsalus után (Kr. e. 48.) kisázsiai városok feliratokat állítanak Caesar tiszteletére. Ezeket egykori uralkodók analógiájára, kitüntető nevenek emlegetik, „theosz epiphanész” (földön megjelent isten), Arés és Aphrodité leszármazottja, Szótér kai Euergetész (az emberi nem megmentője és jótevője). Ezeket a megtisztelő feliratokat a senatus a győzelmekkel együtt jóváhagyja, ha nem is ért vele egyet. A szokás meglétére utal Cicero fivéréhez intézett levele: „Biztos lehetsz benne, hogy a görögök téged, úgy ahogy vagy, istennek fognak tekinteni, aki az égből szállt alá a provinciába.”⁶⁰ Jó példa a római történelemből az emberi és isteni lét határainak szemléltetésére, annak időszakos „átlépésére” a diadalmenet tartás. A győzelmi felvonulás eredetileg vallásos aktus, amikor az *imperator*, a győztes hadvezér Iuppiternek öltözött vonul fel diadalszekéren. Ilyenkor rövid időre átlépi emberi létének határát, de ezután vissza kell térnie a halandó világba, erre figyelmezteti őt a mögötte álló rabszolga.⁶¹ Egyébként a hadvezér a szertartás alatt merev, szoborszerű tartásban látható a diadalszekéren, mintegy „élő” Iuppiter szobor. A *triumphus* különben szorosan összefügg két fontos kérdéssel, egyik az ember és uralkodó istenítése, a másik a hivatalos játékok rendezése, ez utóbbi eredete a diadalmenetre megy vissza.⁶² Köztudott, hogy Caesar⁶³ több ízben is tartott diadalmenetet, sőt a polgárháborúk lezárása után példátlan mó-

⁵⁷ Himnusza így hangzik: „Te vagy az egyetlen istenünk, a többi isten vagy távol van, vagy süket, vagy nem törődik velünk, de téged a saját szemünkkel látunk.” – idézi Hahn István: *Istenek és népek*. Budapest, 1980. 229.

⁵⁸ Az antik hőskultuszhoz lásd még: Taeger, Fritz: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*. Stuttgart, 1957–1960. (a továbbiakban: Taeger)

⁵⁹ Például 212-ben a Syracusát felszabadító M. Claudius Marcellus; 197-ben T. Quinctius Flaminius, aki a Kynoskephaloi melletti győzelem után kihirdette a görög városok szabadságát, vagy Sulla esete, akit még életében istenként tiszteltek Athénban.

⁶⁰ *Epistulae ad Quintum* 1,1,7 – fivére Kis-Ázsiába készült helytartónak (Kr. e. 61–59.), a sorokat biztatására szánta.

⁶¹ Az intelm így hangzik: „*Respice post te! Hominem esse memento!* (Tekints a hátad mögé! Ne felejtse el, hogy ember vagy!)

⁶² A diadalmenet tartás, illetve a hivatalos játékok rendezése, illetve az ember és uralkodó istenítése kérdéséhez lásd: Köves-Zulauf 161.

⁶³ Caesar egyik papi tisztsége, a *flamen Dialis* is jó példa, ez a tisztségviselő ugyanis számos kötelemmel korlátozva, mintegy élő Iuppiter szoborként lép az emberek életébe, lásd: Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 111, vö. Gellius: *Noctes Atticae* 10,15.

don négyszeres diadalt ünnepelt. A nyilvános játékok (*Ludi publici*)⁶⁴ alkalmával a játékvezető *triumphator* öltözéket visel, és ez a felvonulás eredetileg nem a Capitoliumon ért véget, hanem továbbhaladt a cirkuszba.⁶⁵ Caesar természetesen ismerte és tekintetbe is vette a rómaiak tradicionális vallásosságát, ugyanakkor ki is használta saját politikai céljai érdekében. Hatalmának vallásos jellegéről az ő személyes véleményét nem ismerjük. Kommentárjaiban alig akad ilyen jellegű utalás. Hivatalosan a célja az volt, hogy „megszabadítsa a római népet egy jelentéktelen embercsoport uraskodásától”.⁶⁶ Azt természetesen nem lehet tudni, hogyan fogadták volna Rómában a monarchiát (Romulus, Numa, Tarquinius Superbus esetei!)

Az egyénnel törődő isten képzetére tipikus példa a hellenizmus korában a sorsistennő, Tykhé. A megszemélyesített Véletlen jelképe, vagyis az emberek valódi kiszolgáltatottságának isteni mintaképe. Kiszámíthatatlan szeszélyességét ellensúlyozandó terjedt el a hellenizmus korában a „káldeus” tudomány, vagyis a csillagjóslás.⁶⁷ Ennek értelmében minden napnak megvan a maga uralkodó bolygója, illetve a bolygót megszemélyesítő isten védelme alatt áll, és annak jellemzőit mutatja. Caesar „isteni” kapcsolataiban különösen hangsúlyozta Fortunához való viszonyát, akinek különös kedvenceként tüntette fel magát.⁶⁸ A dictatornak az egyes istenekhez fűződő viszonyát, így ősök, új kultuszok, védelmezők, alapítók, perszonifikált erények, Iuppiter stb. kérdéskörét részletesen tárgyalja alapvető munkájában Weinstock. Caesar kapcsolatát a kultusszal, az istennel, illetve dinasztikus politikáját numizmatikai anyag is igazolja. Kr. e. 44-ben határozatot hozott a senatus arról, hogy pénzt verjenek Caesar ábrázolásával, ez volt az első eset élő személynek érmén való megjelenítésére. Azt, hogy már életében istennek tekintette volna magát, Cassius Dio egy megjegyzése igazolja, eszerint: Caesart Iuppiter Iuliusnak nevezték, a senatus döntött erről, s hogy templomot kapjon Clementiával együtt, és M. Antoniuszt kinevezték papjává, azaz *flamen Dialisszá*,⁶⁹ illetve feliraton is található Caesar istenként való említése.⁷⁰ Feltelezhető tehát, hogy Caesar istenné avatása esetleg már életében 45–44-ben megtörtént. 46-ban Iuppiter, Apollo, Venus és Victoria tiszteletére rendezett impozáns játékokkal

⁶⁴ A témához bővebben lásd: Bernstein, Frank: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*. Historia Einzelschriften, 119. Stuttgart, 1998. (a továbbiakban: Bernstein)

⁶⁵ A római nyilvános játékok szakrális eredete egyértelmű, mindig egy isten kultuszához kapcsolódott, templom közelében és az adott isten ünnepén rendezték meg, vö. Köves-Zulauf 177., továbbá idevág Bernstein fentebb idézett munkája.

⁶⁶ Caesar: Polgárháború. 22. Caesar „királysága”, illetve a velejáró külsőségekhez lásd még: Weinstock 270.

⁶⁷ A csillagjósláshoz általában lásd: Boll, Franz–Bezold, Carl: *Csillaghit és csillagfejtés*. Budapest, 1987.

⁶⁸ Caesar „szerencséhez” lásd: Taeger 24, 50, 58; Böhmer, Franz: Caesar. Darmstadt 1967, 89–106; Weinstock, 112. Vö. még: Sulla Felix és Epaphroditus melléknevét (Szerencsés és Aphroditéhez tartozó), ugyanő fiát Faustusnak (Boldog) nevezte el. Lásd még: Hahn István: *Virtus és Fortuna. Világosság*, 1970. 674.

⁶⁹ Cassius Dio 44,6.; Cicero: *Philippikák* 2, 43.; vö. még: Weinstock 28.

⁷⁰ *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL) X 1231: *Salvio Q. f. Venusto decurioni beneficio dei Caesaris*. Szintén Caesar istenné válására utal a következő felirat: CIL X 2668=ILS 72: *Genio dei Iulii parentis patriae quem senatus populusque Romanus in deorum numerum rettulit* (A haza atyjának, Iulius isten Geniuszának, akit a senatus és a római nép az istenek közé számított). A numizmatikai ábrázolásokhoz lásd: Kankelfritz, Ralpf: *Katalog Römischer Münzen*. München, 1974. 36. A 44-ben veretett érmen Caesar babérmákoszoris feje látható, papi tisztségére utalva fejét olykor lepel borítja, a hátapon Venus istennő, amint *augur* botra támaszkodik, jobb kezében pedig a győzelem istennőjét tartja. Más érmeiken a földgolyó ábrázolása látható, amely a világalom szimbóluma volt. Vö. Dio Cassius 44,4. Kleopátra is veretett pénzt saját képmásával, a pénzérme egyébként az ókorban a legjobb propagandaeszköznek bizonyult.

(*Ludi Victoriae Caesaris*) ünnepelte meg Caesar a győzelmeit. Ezután nem sokkal felállították Caesar szobrát a capitoliumi Quirinus templomban, „*Deo Invicto*” (A leggyőzhetetlen istennek) felirattal. Cicero Atticushoz írott levele tanúsága szerint (*Ad Att.* 12,45,3) nem győzött csodálkozni az újfajta ízléstelenségen.

A *dictator* halála után egy szokatlan égi jelenség is tetézte az alakja körül szövődött misztikus hírverést. 44 július végén egy különös méretű, rendkívül fényes csillag jelent meg az égen, vöröses színű, közepéből győzelmi koszorúkra emlékeztető sugárkékék indultak ki.⁷¹ A jelenségről szemtanúk meglehetősen pontos közlésére támaszkodó antik híradásokból⁷² tudunk, amit később kínai csillagászoknak az adott esztendőre vonatkozó információi is megerősítettek, nevezetesen ez az égi jelenség a Haley üstökös lehetett. Az „égi jelet” Caesar hívei, illetőleg ellenfelei különbözőképpen magyarázták, és az szerepet kapott a politikai hatalomért folyó harcban is. Feltűnésével éppen egy időben folytak a Iulius nemzetség mitikus ősanja, *Venus Genetrix* tiszteletére rendezett ünnepi játékok.⁷³ Az ünnep alapítója maga Iulius Caesar volt, folytatója pedig adoptált fia és örököse, Octavianus. Az ifjú Caesar ügyes propagandafogással kamatoztatta a szokatlan égi jelenséget saját helyzetének stabilizálására, ötletesen körítve Caesar emlékével, illetőleg saját, ökörbefogadó atyja iránti *pietas*ának hangsúlyozásával. Az idősebb Plinius az üstökösre vonatkozó közlését Augustus később elvesztett önéletrajzi írásából idézi:⁷⁴ „Éppen az általam rendezett játékok napjaiban vált láthatóvá egy üstökös csillag hét napon át az égbolt északi régiójában. Körülbelül a nap tizenegyedik órájában tűnt fel (vagyis délután 5 óra körül), fényes és minden országból jól látható volt. A tömeg megvolt győződve az üstököscsillag megjelenésével kapcsolatban arról, hogy az Caesar lelkének a halhatatlan istenek közé való befogadását hirdeti; ezzel az indoklással került fel ez a jel a Caesar-szobor fejére, amelyet nem sokkal ezután a forumon szenteltünk fel.” Tehát az értelmezés magától Augustustól származik. Mit gondolt a jel kapcsán maga Augustus, az a folytatásból derül ki, vagyis volt egy „hivatalos” interpretáció, és egy másik, külön a maga számára: „Ezt vallotta Octavianus a nyilvánosság előtt – folytatja Plinius – de ön maga számára titkos örömmel úgy értelmezte, hogy a csodajel az ő kedvéért született, és ő maga is újjászületett benne és általa.” Köves-Zulauf a sajátos értelmezés kapcsán a következő véleményt fogalmazza meg: „A titkos magyarázat és az ifjú Octavianus valódi véleménye szerint az eljövendő Augustus uralkodói karizmájának a megtestesülése, létrejöttének látható jele. A kétféle magyarázatban csupán Octavianus a közös.”⁷⁵ Octavianus tehát az üstököst Caesarra vonatkoztatva értelmezi, a hozzákapcsolódó kisebb fénycsóvát azonban saját magára mint a dictator utódára vonatkoztatja. Ez az égi jeladás azt igazolja, hogy Caesar az istenek közé került, egyben az égiek egyértelmű tanújelét adták annak is, hogy Caesar választását az örökösét illetően helyesléssel fogadták. Az örökös az ünnepség helyszínén felállíttatta Caesar szobrát, feje fölött a nevezetes csillaggal és a következő felirattal: „*Caesari hemitheo*” (Caesarnak, a félistennek).⁷⁶ Ezzel Caesar a Ptolemaiosz dinasztia, „theosz szünnaosz” (istentárs) istenkirályainak rangjára emelkedett. Az üstökös megjelenése előtt alig egy hónappal történt meg hivatalosan is Octavianus

⁷¹ A jelenségről, illetve értelmezéséről lásd: Hahn István: *Hitvilág és történelem*. Budapest, 1982. 175–203., vö. még: Taeger 83.

⁷² Servius Vergilius *Aeneis*éhez írott kommentárjából (8,681); illetve a *Bucolica* című művéhez (9,46), továbbá Suetonius: Caesar 88.; Plutarchos: Caesar 69.; Plinius: *Naturalis historia* 2,23., Cassius Dio 45,7.; vö. még: Köves-Zulauf 192.

⁷³ Bővebben lásd: Bernstein 327.

⁷⁴ *Commentarii de vita sua* címmel írta meg saját életét, hivatkozásokból, ill. idézetekből tudunk létezéséről.

⁷⁵ Köves-Zulauf 192., a csillag, illetve üstökös megjelenése és értelmezése kérdéséhez vö. az ismert betlehemi csillag megjelenését és magyarázatát. A Plinius részletet fordította Hahn István. (Idézi: *Hitvilág és történelem* 178.)

⁷⁶ Servius: *Comm. ad Bucolicam* 9,46.

adoptálásának elfogadása, tehát ez a különös jelenség az isteni jóváhagyás bizonyítéka. A temetést Antonius hivatalosan is úgy rendezte meg, hogy külsőségeiben is emlékeztessen a meghaló és feltámadó istenek szertartásaira, elsősorban az egyiptomi Osiris-Isis misztériumokra.⁷⁷ Rómában az első igazi apotheózis (ember istenné válása) Iulius Caesaré volt. Kr. e. 42-ben rendeletet fogadtak el, amellyel hivatalosan is felvették az istenek közé, és papot jelöltek ki számára, aki felelős volt kultuszának ápolásáért. Ezzel új értelmezést kapott a *divus* kifejezés, ezentúl a „halála után istenné vált” jelentéstartalom kötődik hozzá, tehát hivatalosan konszekrált személyt jelent. Az utód, Augustus nem kívánt isten lenni – számos intő tanulsággal szolgált számára Caesar sorsa –, beérte a *divi filius* (= az istenné vált fia) minősítéssel. A személyének szóló isteni tiszteletet elhárította, Rómában és Itáliában egyáltalán nem engedte meg, a tartományokban is csupán *Genius*ának, illetve Augustusnak, Roma istennővel közösen lehetett áldozni vagy templomot dedikálni.⁷⁸

Caesar vitathatatlanul az új politikai rendszer előkészítője, de annak nem egy széles látókörű tehetség, ragyogó, impulzív egyéniség kellett, hanem egy óvatos, számító intrikus, józanul gondolkodó racionalista, akinek jelszava a *respublica restituta* (a visszaállított köztársaság) lett a hozzátartozó „ régi jó erkölcsök” propagálásával.

HOFFMANN, ZSUZSANNA

Divine Iulius

In the past 2000 years historians and artists alike have been going back to Iulius Caesar, meaning to bring into life the “great man,” who cast a shadow not only on his contemporary rivals, also reaching into later centuries. Antiquity has bequeathed to us a rich portrait of Caesar and it is not easy to answer the question what his charisma consisted in. One important component of his myth is his relationship to gods as well as to religious cult. He did not oppose, in fact, he sometimes consciously furthered the legitimisation of his power by means of religion. It cannot be precluded that he was affected by the religious way of legitimising power known from the Orient which seemed to be especially amplified in the Hellenistic divine kingdoms. It cannot be argued on the basis of sources that he should have striven to win royal title or divine reverence. Thanks to his realistic political finesse, he considered old Roman traditions, although the determined defenders of Roman republic strove to denounce his activities. He based his own political line on the traditional Roman catch phrases such as *dignitas*, popular sovereignty, *misericordia*, *liberalitas*, *dementia*, within the framework of the Epicurean thought that after anarchy, undisturbed prosperity is usually guaranteed by an outstanding personality. By means of his exceptional charisma, he was always capable of achieving something new; it is hardly a coincidence that his opponents found no other way to defeat him than murdering him.

⁷⁷ A temetési ceremóniához lásd: Borzsák István: Caesar Funeralien und die christliche Passion. Acta Antiqua Academiae Hungariae 10. 1962. 23. A római császároknak ezután különleges temetési szertartást, ún. Kettős temetést rendeztek, tekintettel istenné válásukra, a szertartás lebonyolításához lásd: Chantaine, Heinrich: „Doppelbestattungen” römischer Kaiser. Historia, 29. 1980. 71–85.

⁷⁸ Ezt tanúsítja önéletrása, a *Res gestae divi Augusti* vagy másik ismertebb nevén a *Monumentum Ancyranum* – ennek az írásnak legteljesebb szövege Ancyra városában (a mai Ankara helyén volt), egy Roma istennőnek és Augustusnak közösen dedikált templom falára írva került elő, vö. még: Köves-Zulauf 174.